

УДК [930.253+94](477)

Ю. І. ГЛИЗЬ*

**ДОКУМЕНТИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО
ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ, м. КИЇВ
ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ**

Здійснено огляд документів архіву, що висвітлюють діяльність Київської міської думи у справі розвитку та благоустрою міста з 1870-х рр. до початку ХХ ст.

Ключові слова: самоврядування; Київська дума та управа; гласний; благоустрій; генерал-губернатор.

Традиційно вважається, що для вивчення установ міського управління досліджують їх діловодні архіви. В нашому випадку ми також повинні звернутися до фондів міських думи та управи Києва у Державний архів м. Києва. Проте, не заперечуючи цього, дослідження з даної тематики можна проводити і в інших архівах, зокрема в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ. Це мотивується тим, що фонд Київської міської думи повністю не зберігся, натомість фонди ЦДІАК України дозволяють компенсувати відсутність потрібної науковцям інформації. Переважна їх частина була створена тими державними інституціями, які регулювали, контролювали, а то й спрямовували діяльність органів міського самоврядування м. Києва.

Наш огляд базується на фонді Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора (ф. 442). Це зумовлюється тим, що за Загальною інструкцією генерал-губернаторам від 29 травня 1853 р., основного законодавчого акту, згідно з яким відбувалася їх діяльність, генерал-губернатори перевіряли доцільність використання коштів та майна для благоустрою міста¹. Потрібно зауважити, що Міські положення ні 1870, ні 1892 рр. не скасовували повноваження генерал-губернатора краю.

---

* Глизь Юрій Іванович – провідний науковий співробітник відділу використання інформації документів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

До основних завдань регіональної влади належав контроль за організацію виборів, що вже здійснювалися за новою прусською виборчою системою, в основу якої було покладено не становий, а майновий ценз. Тому на стіл генерал-губернатора лягали донесення київського губернатора про формування виборчих дільниць (оп. 549, спр. 83), списки гласних думи (оп. 659, спр. 134; оп. 655, спр. 32; оп. 662, спр. 63) та комісій управи (оп. 656, спр. 8). Особливої уваги генерал-губернатор надавав посаді міського голови, кандидатуру якого він попередньо схвалював (оп. 829, спр. 29; оп. 37, спр. 650; оп. 655, спр. 196). Аналіз даних про відбір та схвалення кандидатур на цю посаду дозволяє зробити висновок про поєднання виборчого та бюрократичного принципів при формуванні органів міського самоврядування.

Виборці за майновим цензом поділялися на три категорії, до третьої належали найменш заможні кияни. Оскільки їх чисельність постійно зростала, то виборча процедура затягувалася у часі. У цьому разі дума ініціювала запровадження дільниць на 500 виборців кожна. Як це, так й інші питання організації виборів узгоджувалися з генерал-губернатором та Міністерством внутрішніх справ (оп. 549, спр. 83, арк. 1–7). Отримання дозволу на зміну “технічних” питань від верховної влади йшло врозріз із принципом міського самоврядування. Про звернення найбільшої уваги на посаду міського голови свідчить не тільки буква закону, а й запровадження щотижневих записок, які надсилав київський губернатор генерал-губернаторові, й зокрема про новообраного міського голову (оп. 829, спр. 29, арк. 20). Для поліпшення з’ясування міських справ 1902 р. дума клопоталася перед губернатором про запровадження посади товариша київського міського голови. Упродовж трьох місяців тривало активне листування між генерал-губернатором та міністром внутрішніх справ, врешті було вирішено відмовитись від цієї пропозиції, хоча вона й полегшила б діловодство управи та звільнила б міського голову від зайвого паперового клопоту (оп. 655, спр. 196, арк. 1–7).

Поряд із звітністю управи губернатору окремо сповіщалося про схвалення списків її комісій та про призначення міського голови. Так, на затвердження списків комісій на нове чотирьохліття 1902 р. надійшла пропозиція ухвалити 21 комісію (оп. 656, спр. 8, арк. 4).

У полі зору генерал-губернатора перебувала також діяльність міської думи у сфері благоустрою міста, яка забезпечувалася, в основному, коштами платників податків, оскільки громадському самоврядуванню надавалося право оподаткування міського населення (розділ V, стаття 128–138 Положення)². Тому генерал-губернатор щорічно схвалював бюджет міста, оцінював його і погоджувався або не погоджувався на запровадження додаткових податків та зборів. Так, 1872 р. міська дума ініціювала запровадження будівельного збору аби утримувати при собі

техніків та будівельний “стіл” (оп. 105, спр. 15). Незабаром, 1874 р., у Києві вже було введено збір з квартир та інших житлових помешкань й торгівельних приміщень (оп. 107, спр. 3). 1904 р. міська влада змушена була ввести лікарняний збір, аби розпочати боротьбу з епідемією холери, яка набирала дедалі загрозливого характеру (оп. 657, спр. 100).

Дуже цікавою та важливою є конфіденційна справа за 1880–1881 рр. про з’ясування “рівня” благонадійності гласного Київської думи О. Я. Кониського для надання йому права видавати у м. Києві щотижневий “юмористический листок” з назвою “Юморист”. У результаті зібраної та проаналізованої інформації було вирішено, що “коллежский регистратор Александр Яковлевич Кониский вообще либерал и, состоя гласным Киевской городской думы, очень часто позволяет себе выражаться весьма резко против существующих порядков и распоряжений городского общественного управления, почему действительный статский советник Губбинет находит, что нельзя ручаться за полную политическую благонадежность Кониского. На основании вышеизложенного ... ходатайство его о разрешении ему издавать в г. Киеве еженедельную газету под названием “Юморист” по прилагаемой при сем копии программе отклонить” (оп. 592, спр. 230, арк. 6–6 зв.).

Окремо слід виділити всепідданіші звіти київського губернатора, які той подавав не лише генерал-губернаторові, а й міністрові внутрішніх справ та імператорові. Уже у перших звітах йшлося про значні міські статки Києва, які щороку зростали внаслідок запровадження нового Міського положення 1870 р. Зокрема, 1870 р. вони становили 197 тис. руб., 1871 р. – 298 тис. руб., 1872 р. – 314 тис. руб., 1873 р. – 411, 8 тис. руб. (оп. 53, спр. 357, арк. 10). Тенденція до зростання свідчила про дієздатність та ефективність нового закону. У губернаторських звітах цей показник був одним із найголовніших. Крім цього, називалися також основні заходи, що їх вживала дума упродовж року для благоустрою міста.

Самоврядний принцип діяльності міської думи не виключав її звіту перед населенням Києва про те, як і куди витрачалися гроші платників податків. Для цього дума з 1 березня 1880 р. почала видання власної газети “Известия Киевской городской думы”. Відповідальною за друк та поширення газети була міська управа, а за її зміст – міський голова. Однак міська дума і в цьому разі все ж мала отримати дозвіл на видання газети від генерал-губернатора, який попередньо повинен був заручитися підтримкою міністра внутрішніх справ. Так, у 1904 р. міський голова подав клопотання генерал-губернатору щодо затвердження нової програми “Известий Киевской городской думы”. Згідно з буквою закону генерал-губернатор переслав дане прохання до міністра внутрішніх справ, аби той висловив ставлення до цього питання. І тільки після позитивного рішення на владному Олімпі в кінці 1905 р. міській

владі було дозволено розпочати випуск “Известий Киевской городской думы” відповідно до нової програми без права внесення змін (оп. 657, спр. 189, арк. 1–7).

Варто зазначити, що того ж 1904 р. відбувся ще один листовний обмін думками між міським головою та губернським відомством. Тоді справа стосувалася надання видавництвам права друкувати будь-який матеріал, щодо діяльності думи та управи. На таке зауваження Головне управління у справах друку послалося на 67 статтю Міського положення 1892 р.³, згідно з яким друкарні мали право видавати будь-які матеріали без згоди на те міського голови (ф. 295, оп. 1, спр. 9, арк. 11).

Привертає увагу також клопотання київського губернатора і Київської губернської будівельної комісії перед генерал-губернатором про з'єднання Печерська і Липок з Бессарабським ринком, університетською клінікою та лікарнею. Планувалося також прокласти вулицю Левашівську в Липській частині м. Києва (оп. 107, спр. 44). 1896 р. виникло питання будівництва нового театру, оскільки колишнє приміщення театру згоріло. Київський губернатор у поданні київському, подільському та волинському генерал-губернаторові, обґрунтовуючи необхідність будівництва, писав: “... город Киев быстро развивается, в нем насчитывается до 250 тис. жителей, он стал центром торгово-промышленной деятельности, осуществленные уже и предпринимаемые важные меры по городскому благоустройству служат надежным залогом дальнейшего роста города и увеличения его населения” (оп. 649, спр. 16)⁴.

Досить цікавою та важливою є справа про введення в дію міської електростанції та першої у Східній Європі та Російській імперії електричної конки. Відкриває справу документ від 30 червня 1890 р., який засвідчує, що заступник міністра внутрішніх справ надіслав лист до генерал-губернатора О. П. Ігнат'єва із проханням прийняти рішення щодо будівництва міської електростанції біля міського театру та облаштування конки у м. Києві, хоча остаточне рішення ще не було погоджено у міській думі. 4 серпня 1890 р. губернський інженер повідомляв, що проект електричної конки інженера А. Є. Струве схвалено думою та у двохсторонньому порядку 8 липня 1889 р. підписано контракт. 31 жовтня 1890 р. генерал-губернатору була надіслана телеграма такого змісту: “Имею честь довести до сведения вашего сиятельства, что проект электрического освещения в Киеве с 7 сентября находится в рассмотрении техническо-строительного комитета. Сегодня я поручил предъявить телеграмму вашу в комитет для ускорения дела. Вишняков” (оп. 576, спр. 65, арк. 45). 20 грудня 1891 р. віце-губернатор та губернський інженер наступним листом повідомили генерал-губернатора про остаточне затвердження місця біля міського театру для цен-

тральної електростанції та надіслали копію плану м. Києва із внесеними даними про її місце розташування. Також у цій справі (оп. 576, спр. 65, арк. 47–62) є повністю надрукована угода між Міською управою та Товариством “Савицький і Страус” від 23 травня 1890 р., укладена на 12 років, якою із уведенням в дію електростанції, передбачалося одночасно запустити в експлуатацію електричний трамвай (конку) (оп. 576, спр. 65).

Після п’ятирічної співпраці міста із Товариством “Савицький і Страус” 29 січня 1896 р. до Київської управи було надіслано лист, в якому йшлося про необхідність збільшення електроенергії у Києві через потребу в ній не тільки для освітлення вулиць, а і для дрібної і середньої промисловості. А це означало б встановлення ще однієї електростанції, збільшення напруги до 2500 вольт і відповідно значних капіталовкладень, а саме – 1 млн. руб. сріблом. Вирішення проблеми Товариство знайшло у підписанні нового контракту, який у фінансовому аспекті був би вигідний обом сторонам. Додатком до листа є копія нової угоди (оп. 576, спр. 65, арк. 65–71), яка відрізнялася від першої терміном дії, а саме 50 років, після яких міська влада повністю отримувала у власність все майно Товариства. Після розгляду проекту договору 27 липня того ж року київський, волинський і подільський генерал-губернатор М. І. Драгомиров у листі до Міністерства внутрішніх справ просить “разрешение употреблять в г. Киеве переменный ток с напряжением 2500 вольт по воздушным проводам, в виду обнаруженной опытом потребности в расширении дела и увеличении освещаемого района” (оп. 576, спр. 65, арк. 82). У листі від 8 грудня 1898 р. до генерал-губернатора міністерство дало згоду на збільшення напруги змінного струму і розширення мережі освітлення міста.

З генерал-губернатором постійно йшло листування про узгодження джерел поповнення міського бюджету, зокрема шляхом випуску облігацій міської позики, які зазвичай витрачалися на вирішення нагальних потреб міста: у звіті за 1873 р. сповіщалося, що відбувся випуск облігацій для позики, аби мати кошти на заощення бруківкою вулиць, а також для спорудження гавані та проведення каналізації у Києві (оп. 53, спр. 357, арк. 11); 150 тис. руб. на зведення будинку публічної бібліотеки (оп. 658, спр. 131); по 300 тис. руб. на реставрацію театру та на ремонт його допоміжних приміщень (оп. 649, спр. 54); 526 тис. руб. на зведення нового критого ринку (оп. 660, спр. 57); 300 тис. руб. на будівництво міського ломбарду (оп. 662, спр. 140); 550 тис. руб. на покриття перевитрат з благоустрою міста (оп. 660, спр. 229). Аналізуючи зазначені документи, можемо зробити висновок, що підтримання високого рівня благоустрою такого міста як Київ вимагало великих коштів; це змушувало Думу випускати значну кількість облігацій – на загальну суму в 2 млн. 126 тис. руб.

Розпорядження думи дозволяють вивчити питання про те, як міська влада турбувалася про стан київських вулиць, які на той час, крім центральних, були мало впорядкованими; зокрема планувалося покращити та розширити тротуари по вулиці Хрещатик (оп. 105, спр. 106). 1874 р. було заплановано впорядкування Левашівської вулиці на Липках (оп. 107, спр. 44). 1878 р. міський голова підписав наказ про ремонт Георгіївського провулку (оп. 111, спр. 69). Таке ж розпорядження було видано вже про перейменування Козеболотної вулиці на Хрещатицький провулок (оп. 647, спр. 105). 1909 р. Думою було прийнято рішення привести усі вулиці в належний стан (оп. 662, спр. 131). Крім цього, дума брала до уваги та обговорювала на засіданнях пропозиції генерал-губернатора щодо облаштування площ і вулиць Києва (оп. 104, спр. 23).

З великим інтересом сприймається справа про спорудження у Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку. Вона цікава тим, що за документами, які містяться в ній, можна повністю відстежити хронологію розвитку цього, безсумнівно, резонансного питання. Вперше ідея спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку надійшла від Золотоніського земського зібрання Полтавської губернії у 1904 р., за рішенням якого було створено спеціальну комісію у складі трьох гласних та отримано дозвіл на збір коштів для спорудження пам'ятника. Спочатку місцевою губернською владою було дозволено проводити збір коштів у межах Полтавської губернії, але згодом за клопотанням Полтавського губернського земства було отримано дозвіл від Міністерства внутрішніх справ на всеросійський збір благодійних коштів. На черговому засіданні думи 15–25 вересня 1905 р. від імені 32 гласних було внесено пропозицію приєднатися до рішення Полтавського та Золотоніського земств, у результаті чого було вирішено розпочати пошук місця для пам'ятника. Уже на наступному засіданні Думи 27 вересня – 7 жовтня 1905 р. був створений комітет зі спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку, до якого увійшли гласні – Ф. С. Бурчак, М. Ф. Страдомський, М. В. Голубятников, В. І. Бражников, О. І. Левицький; комітет очолив міський голова В. М. Проценко.

У документі від 12 березня 1909 р. міститься інформація про те, що думою був унесений проект інструкції для об'єднаного комітету зі спорудження в м. Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку. Вже 1 травня наступного року комітет оголосив перший міжнародний конкурс (усього їх відбулося чотири) на створення проекту пам'ятника. Від 1910 р. центральна влада та передусім осередки російських націоналістичних угруповань (клуб російських націоналістів, архіандрит Київської лаври Антоній та ін.) розпочали пропагандистську кампанію проти його спорудження. Безпосереднє втручання влади привело до зміни початкового рішення думи звести пам'ятник Т. Г. Шевченку на Михайлів-

ській площі. На засідання думи 17 березня 1911 р. на цій площі було вирішено спорудити пам'ятник княгині Ользі як “устроительницы земли русской” (оп. 662, спр. 501, арк. 5). Натомість дума запропонувала виділити Караваєвську площу під спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку.

Важливим у справі є лист київського, подільського і волинського генерал-губернатора Ф. Ф. Трепова від 26 червня 1911 р. до міністра внутрішніх справ П. А. Столипіна, в якому варто виділити наступне: “Население г. Киева насчитывает среди интеллигентных классов немало лиц малорусского происхождения, горячих сторонников малорусского направления, которые с нескрываемым удовольствием приветствуют мысль об увековечении Т. Г. Шевченко постановкой ему монумента, как и все то, что только так или иначе связано с прошлым Украины” (оп. 662, спр. 501, арк. 31). Станом на 19 липня 1911 р. під час всеросійської благодійної кампанії зі спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку було зібрано 92 тис. 569 руб. 87 коп. (оп. 662, спр. 501, арк. 27 зв.). 9 червня 1914 р. міський голова І. М. Дьяков виклопотав у губернатора дозвіл на встановлення майже готового пам'ятника Т. Г. Шевченку на Караваєвській площі.

У фонді зберігається чимала кількість справ про медико-санітарний стан міста. На той час міська дума та управа пильно стежили за санітарним станом ринків, що засвідчує справа за 1904 р. про анти-санітарний стан базару на Бессарабській площі (оп. 657, спр. 137). Для поліпшення санітарного стану Софіївської та Бессарабської площ вирішено було поставити питання про будівництво там критого ринку. Для цього за клопотанням міської думи була випущена позика на суму 526 тис. руб. терміном на 66 років (оп. 576, спр. 13, 160; оп. 647, спр. 70; оп. 660, спр. 57).

Через тимчасові несправності каналізації Дума тримала під контролем користування нею мешканців міста, як це відбулося у тому ж 1904 р. (оп. 657, спр. 141). Того ж року через спалах чергової епідемії холери постійно контролювався стан води у міському водогоні (оп. 657, спр. 174).

У фонді зберігаються справи про важкий 1909 р., коли в Києві спалахнула епідемія холери та тифу. Документи інформують про заходи її попередження та боротьби із холерою, якою захворіла велика кількість населення міста. Зокрема, у справі містяться затверджені Думою положення про санітарно-виконавчі комісії у м. Києві, листи від 29 січня 1909 р. київському, подільському і волинському генерал-губернатору Ф. Ф. Трепову про виділення Києво-Печерською лаврою від 30 до 35 ліжок для прийняття хворих та додатково кам'яного бараку; також була домовленість з Київським благодійним товариством – щоденно готувати по 300 порцій на 150 важкохворих людей по ціні 10 коп.

кожна порція (оп. 662, спр. 9, арк. 29; спр. 245, спр. 299). Широкого розповсюдження набуло пожертвування коштів на боротьбу з епідемією (оп. 662, спр. 10). Через епідемію виникали проблеми і з міським водогоном, про що свідчить інформативна справа за 1909 р. (оп. 662, спр. 63).

Проаналізувавши виявлені документи фонду Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора, можемо констатувати, що у ньому міститься певна кількість справ, аби охарактеризувати діяльність Київської міської думи, спрямовану на розвиток міста та надання його жителям соціальних послуг. Документи переконливо свідчать, що діяльність думи сприяла модернізації міста, а також формуванню його національно-культурного обличчя.

---

¹ Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ). – Собрание 2-е. – СПб., 1854. – Т. 28. – Отд. I: 1853. – № 27293. – § 16.

² Мається на увазі Міське Положення 1870 р. – див: Історія державної служби в Україні. – К., 2009. – Т. 4. – Документи і матеріали – С. 752–755.

³ ПСЗ. – Собрание 3-е. – Том XII. – № 8708. – С. 445.

⁴ Івахова О. М. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про економічний розвиток і благоустрій міст у XIX – на початку XX ст. // Архіви України. – 1981. – № 3. – С. 65–70.

Проведен обзор главных документов архива, которые отображают деятельность Киевской городской думы по развитию и благоустройству города с 1870-х гг. – начало XX ст.

Ключевые слова: самоуправление; Киевская дума и управа; гласный; благоустройство; генерал-губернатор.

The author makes the review of the main documents of the collection, dedicated to the activity of the Kyiv City Council in the sphere of development of the city from the 1870 – the beginning of 20 century.

Keywords: the self-government; the Kyiv City Council; vowel; the provision of urban amenities; the Governor-general.